

Kitâbiyat Book Reviews

Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı

S. Frederick Starr, çev. Yusuf Selman İnanç

İstanbul: Kronik, 4. bs., 2020, 682 sayfa

ISBN 9789757635013

Tek çizgi halinde ilerleyen bir tarihsel süreç yerine dünyanın farklı yerlerindeki gelişmelere tarih içinde hak ettikleri konumu vermeyi vaat eden çalışmalardan biri S. Frederick Starr'ın *Kayıp Aydınlanma* adlı eseridir. Bu eserin tezi VIII. yüzyıldan XIII. yüzyılın ortalarına kadar olan yaklaşık 500 yıllık bir dönemde dünyanın entelektüel merkezinin Orta Asya olduğudur. Orta Asya yaklaşık olarak Mâverâünnehir ve Horasan olarak tanımlanır. Bu argümanı yazar kronolojik olarak düzenlenmiş on beş bölümde savunur. Fikir verebilmek için bu bölümleri verelim: 1. Dünyanın Merkezi, 2. Dünya Düşkünü Kentliler, Kadim Topraklar, 3. Meziyetler, İnançlar ve Fikirler Kazanı, 4. Araplar'ın Orta Asya'yı Fethi, Orta Asya'nın Bağdat'ı Fethi, 5. Bağdat'ta Doğu Rüzgârı, 6. Seyyah Âlimler, 7. Horasan: Orta Asya'nın Yükselen Yıldızı, 8. Orta Asya'da Açan Bir Çiçek: Sâ mânî Hanedanlığı, 9. Çölde Bir An: Me'mûniler Döneminde Ürgenç (Gürgenç), 10. Sahneye Türkler Çıkıyor: Kâşgarlı Mahmut ve Yûsuf Has Hâcib, 11. Bir Yağmacının İdaresi Altında Kültür: Mahmut'un Gaznesi, 12. Selçuklu Kubbesi Altında Çalkantılar, 13. Moğol Asrı 14. Timurlenk ve Halefleri, 15. Retrospektif: İstiridye ile Kumun Hikâyesi. İçindekilerden de anlaşılabilceği gibi kitap uzmanlardan ziyade genel okuyucuyu hedefler.

Eserde dile getirilen yaklaşık beş yüzyıllık bir dönemde dünyanın entelektüel merkezinin Orta Asya olduğu tezi, İslam'ın altın çağının Abbâsî

Halifeliği döneminde yaşandığı, Gazzâlî sonrasında ise çöküşe geçildiği iddiasının yeni bir versiyonu gibi görünüyor. Yeni ve çarpıcı tarafı şu: Klasik “İslam altın çağı” argümanının coğrafi alanı bütün halifelik toprakları, yani Ortadoğu, İran ve ötesidir. Starr ise aslında entelektüel canlılığın neredeyse tamamen Orta Asya’ya mahsus olduğunu, Ortadoğu’yu da bu açıdan Orta Asya’nın beslediğini söylüyor. Bu iddiayı düşünürler ve bilim adamlarının geldikleri yerleri inceleyerek ileri sürüyor. İslam dünyasının da ötesinde Orta Asya’nın entelektüel, kültürel ve ekonomik performansını dünya çapında değerlendirip global ölçekte eşsiz olduğunu ispatlamaya girişiyor.

Starr bu entelektüel hikâyenin gerçek hayattan beslendiğini söylüyor: Orta Asya (özellikle de Hârizm), Hindistan, Çin’den gelen ve Batı’ya giden İpek yolunun üstündeki farklı topluluklar ve kültürlerin buluşması için en zengin buluşma noktası idi. Bu özellik benzersiz bir zenginlik doğurdu. Zamanında Merv, Belh ve diğer şehirler eşi görülmemiş büyüklük ve zenginliğe ulaştılar. Maddi şartlar da, özellikle bölgenin çok ileri sulama teknolojisi, bu nüfusun müreffeh bir şekilde hayatta kalmasını sağlarken bilimin gelişmesini de sağladı. Mesela hayatının sonraki zamanlarında Bağdat’ta göreceğimiz Hârizmî eğitiminin önemli kısmını Hârizm’de almıştı ve cebiri geliştirirken yaptığı şey bölgenin ileri sulama teknolojisinin problemlerini çözmekti.

İşin entelektüel tarafında ise dünya üstünde başka hiçbir yer bu bölge kadar farklı temaslar kurmak zorunda kalmıyordu. Bu temas gözlem zenginliğini getirdi; soruları, kültürel entelektüel meydan okumaları doğurdu ve sonuçta bir düşünce patlaması yaşandı. Bölgenin zenginliği sayesinde hamiler de bütün bu gelişmeyi gerçekleştirebilecek zekâlara alan açtılar (bk. İbn Sînâ, Bîrûnî vd.). Metinden bu temas zenginliğinde Hindistan’ın Çin’e göre daha besleyici olduğu sonucu çıkıyor. Starr bunun üzerine biraz daha gitse Orta Asya-Hindistan bağlantısının vazgeçilmezliği üzerine ilginç sonuçlar çıkabilirdi.

Çöküşün sebepleri olarak Starr’ın öne sürdüğü çeşitli sebepler arasında ikisi diğerlerine göre öne çıkıyor. Birincisi, yukarıda bahsedilen Şiî-Sünnî kamplaşması. Diğeri ise Moğol istilaları, çünkü bu istilaların getirdiği katliamlar ortada insan bırakmadı, tahribatlar da alt yapıyı geri dönülmez şekilde yok etti.

1000’lere kadar farklı fikirlere, sınırlandırılmamış aklî sorgulamanın mümkün olan her türüne açık olan İslam dünyasında (özellikle Gazzâlî sonrası dönemde) Şiî-Sünnî kamplaşmasından dolayı her iki kampın üyeleri için düşünce sınırları çizilmiş oldu ve artık eskisi kadar çeşitli düşünce yolları takip edilmemeye başlandı. Yine de Starr’ın öne sürdüğü hiçbir sebep üzerinde mutlak mânada ısrarcı olmadığını söyleyelim.

Gazzâlî sonrasında daha az görkemli parlamalar vardır ve bunların sonuncusu Uluğ Bey çevresidir (matematik ve astronomi). Timurlular'ın XV. yüzyıl parlaklığı esas olarak kitap ya da dil sanatları parlaklığıdır (yüzyılın başında Baysungur, sonunda Nevâî ve Câmî). Timurlular'dan sonra gelen Osmanlılar, Safevîler, Özbekler ve Bâbürlülere muhteşem eserler ortaya koymuşlarsa da bu özellikle sanat alanında olmuş, düşünce alanında eskisi ile kıyaslanabilecek bir performans gösterememişlerdir.

Starr'ın tezine karşı ne denebilir? Özellikle 2000'lerde bu "altın çağdan sonra çöküş" tezine (kimilerine göre oryantalist yaklaşım) kuvvetli bir cevap, "XII. yüzyıldan sonrasını bilmiyoruz, çalıştıkça pek de çöküş olmadığı ortaya çıkıyor" diyenlerden geldi. "Çöküş yok" kampı Amerika, Avrupa ve İslam dünyasında faal araştırmacıların çalışmalarıyla iddiasını savunabiliyor gibi görünüyor.

Ayrıca yazarın entelektüel canlılıktan anladığı öncelikle bugün pozitif bilim dediğimiz rasyonaliteye dayalı bilim ve serbest, akla dayanan sorgudur (felsefe). Burada iki problem var. Birincisi, entelektüel tarihin tanımı değişti. Artık düşünceye konu olan her şey, üretildiği bağlamıyla beraber alınmak şartıyla entelektüel faaliyet olarak görülüyor. Dolayısıyla tasavvuf, gizli ilimler, edebiyat, şerh yazma vb. gördüğümüz her yerde entelektüel canlılıktan bahseder hale geldik.

Bir de Starr'ın yaklaşımıyla sanki 'İslam'ın etkisi' diye bir şeyden bahsetme anlamını biraz kaybediyor. *Kayıp Aydınlanma*'da birbirleriyle kavga etmekte olan az sayıda Arap fatih ve İslam'ı yavaş kabul eden, ama ederken de onu kendine uyduran Orta Asyalılar (zaten dışarıdan gelenleri dönüştürmeyi iyi biliyorlardı, bk. İskender tecrübesi) haricinde İslam pek etkisi olan bir şey değil. Bu tavır İslam tarihine İran kimliği, antik İran'dan gelerek bakan yaklaşımda da vardır. O halde İslamî kurumlar, dinamikler ve kavramların yeri ne? Starr'ın yaptığı gibi "İlim talep etmek her müslümana farzdır" hadisi ile kitaba başlamanın anlamı ne? Kitaba böyle başlayıp -rivayet (hadis) toplama eskiden beri Orta Asyalılar'ın yapageldikleri şeydi; mesela Budist, Zerdüş geleneklerini de Orta Asyalılar böyle derlediler- yaklaşımıyla olayı anlamaya çalışırken İslam tarihinin bazı iç dinamikleri gözden kaçıyor olabilir.

Bu hacimdeki bir kitapta ele alınan her konuda uzman olmak ve her zaman eleştirel bakış sahibi olmak mümkün değil. Eser metot olarak literatür derlemesine bazan fazlaca dayanıyor. Bunun sonucu olarak analiz derinliğinin literatür derlemesine kurban edildiği ve olabildiğince eleştirel davranılmadığı hissi zaman zaman oluşuyor. Bazan tercih edilen literatür bu sonucu kolaylaştırıyor. Mesela Barthold'a bakınca Timurlu "dar ortodoksluğu",

Nakşibendiyye'nin şeriat taassubu gibi manzaralar görünebilir ama bu Timurlular ve Nakşibendiyye üzerine gelişen 1990'lar sonrası literatürü dikkate almamak demektir. Benzer bir şekilde Pax Mongolica'yı reddetmek kışkırtıcı bir düşüncedir ama kışkırtıcı olduğu ölçüde desteklenebileceğinden emin değilim.

Göründüğü kadarıyla yazar Rusça'ya hâkimdir. Problem Rusça literatürün önemli bir kısmına hâkim olan Sovyet etkisine (yani Feodal Ortaçağ'ın geri olduğu ve devrime yaklaşımdan ilerici olunmayacağı argümanına) yerince eleştirel yaklaşmadığında başlıyor. Buna benzer bir başka literatür problemi Sovyetler'in dağılmasından sonra kuvvetlenen ve zaman zaman ulus devlet gururu ile de üst üste düşen Orta Asya'nın yüceliği paradigmasıdır. Starr'ın kullandığı kaynakların bu açıdan eleştiri süzgecinden geçirildiğini görmek iyi olurdu. Sovyet ve Orta Asya akademisinde en üst düzey araştırmacılar olagelmıştır ama bu alanın belirttiğimiz illet ile malul olmadığı anlamına gelmez.

Starr'ın fikir akışı Orta Asya'nın yegâneliğine (kitabın ana fikri!) doğru giderken başka çatı fikirler sahneden çekilebilir, mesela Hodgson'un İslam ekümeni gibi. M. Hodgson *İslâm'ın Serüveni*'nde neredeyse bütün müslüman dünyayı bir tarihî ve kültürel çatıda birleştirmeyi başarmıştı. Biri bir bölgenin yegâneliğini vurgulayan, diğeri bütün incelenen olguyu tek çatı altında toplamaya çalışan bu iki farklı yaklaşımın özlerinde gerilim içinde olduklarını görmek gerekir.

Kayıp Aydınlanma'nın kolay eleştirilebilecek yönlerine bakarak yazarın başarılarını gözden kaçırmayalım. Kendini tarihteki tek bir döneme sınırlandırmadan bir coğrafyanın neredeyse 1500 yıllık tarihine bakar. Bu, farklı dönemleri (İslam öncesi ve İslam) bir arada ele almasını gerektirir. Bir arkeolog gözüyle baktığında bu iki dönem arasındaki devamlılıkları (sulama sistemleri, objeler, paralar) çok kolay farkeder. Galiba ondan sonra şu yaklaşımı geliştirmesi başka araştırmacılara göre daha kolaydır: eğer bu iki dönem arasında maddi alanda bu devamlılıklar varsa kültürel devamlılık niçin olmasın? Bu kabul kitaba damgasını vuran önemli kabullerden biridir ve hesaplansın özellikle İslam tarihi ile ilgili araştırmacılar için gereklidir.

Kitabın arkeoloji, nümismatik gibi tarih için destekleyici disiplinlerden beslenmesi esere sağlam bir zemin ve farklı bir perspektif kazandırmıştır. Tarih metodu açısından bu nitelik özellikle bu tercümenin hitap ettiği coğrafyada gereklidir. Bu coğrafyada tarih araştırmaları neredeyse ezici bir şekilde metin üzerinden yürür ve bu artık aşılması gereken bir eksikliklerdir.

Starr'ın kendisi de eserin birçok yönünün eleştirisi ve iyileştirmeye açık olduğunu farkındadır. Eserinin sonunda bakışını geleceğe çevirir ve şu tespiti yapar: Günümüzde tekrar belli bir ekonomik birikim ve genç, eğitilmiş, geçmişte ne olduğunu bilen insanların ortaya çıkmaya başladığı bölgede eski alışkanlıklar ve beklentiler (aydınlanma) canlanabilir ve gelecek buna göre hazırlanabilir. Bu vizyon akademik eleştirilere kurban edilmeyecek kadar değerlidir. Bir Timurlu tarihçisi olarak ilgili bölümde metin kenarına koyduğum soru işaretlerinin fazlalığı beni düşündürse de günümüz Herat'ının eski seviyesine yaklaştığını görmek çok daha fazla soru işaretine değerdi.

Son olarak kitabın şekil özellikleri ve tercüme hakkında da birkaç şey söylemek iyi olur. Başta bahsedilen tarihî kişiler hakkında kısa bilgi veren "Sahnedekiler" ve kronolojiyi veren "Tarih Cetveli" bölümleri özellikle alana âşına olmayanlar için faydalıdır. Böylesine kapsamlı bir kitaptaki sadece iki harita için kâfi demek zorsa da çoğu metin ortasında bir bölüm olarak toplanmış seksene yakın görsel doyurucudur denilebilir. Tercüme edilmiş hali ile 682 sayfalık bir eseri oldukça başarılı bir şekilde Türkçeye aktaran tercüman, editör (Can Uyar) ve bütün ekibe teşekkür etmek gerekir. Az da olsa cümle düşüklükleri ve tercüme problemlerine rastlanmaktadır. Sonlara doğru bazı sayfalardaki baskı kalitesindeki düşüş okumayı zorlaştırmaktadır; ayrıca bazı fotoğrafların siyah-beyaz kullanılması bu fotoğraflardaki içeriğin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Sonraki baskılarda bu noktaların iyileştirilmesi çok iyi olur.

Ertuğrul Ökten, Dr. Öğr. Üyesi

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

ORCID 0000-0001-9349-2646

DOI 10.26570/isad.846712